

**ЎЗБЕКИСТОН
ГЕОГРАФИЯ ЖАМИЯТИ
АХБОРОТИ**

---

52 – жилд

---

* * *

**ИЗВЕСТИЯ
ГЕОГРАФИЧЕСКОГО
ОБЩЕСТВА УЗБЕКИСТАНА**

---

52 – том

Тошкент-2018

Ўзбекистон География жамияти ахбороти, 52-жилд.

Илмий журнал. - Тошкент, 2018 йил. – 202 бет.

“Ўзбекистон География жамияти ахбороти” илмий журналининг 52-жилдида табиий география, геоэкология ва табиатдан фойдаланиш, иқтисодий ва ижтимоий география, топонимика ва география ўқитиш методикаси, куруқлик гидрологияси, метеорология ва иқлимшунослик ҳамда геодезия ва картографияга тааллуқли мақолалар, таниқли географларнинг юбилейлари ва хотираларига оид лавҳалар жой олган.

Таъсисчи: Ўзбекистон География жамияти

“Ўзбекистон География жамияти ахбороти” илмий журналининг таҳрир хайъати:

г.ф.д., профессор
г.ф.д., профессор
г.ф.д., профессор
г.ф.д., профессор
г.ф.д., профессор
г.ф.д., профессор
г.ф.д., профессор
тех. фанлари доктори
г.ф.н., доцент

г.ф.н., доцент
г.ф.н., доцент

Техник котиблар:

Ф.Х.Хикматов (*бош муҳаррир*)
Т.М.Мирзалиев
М.М.Маматкулов
О.Б.Ата-Мирзаев
А.Қ.Абдуллаев
А.А.Қаюмов
А.Н.Нигматов
Э.Ю.Сафаров
А.Э.Эгамбердиев
(масъул котиб)
М.Т.Миракмалов
М.И.Назаров

Ш.Б.Қурбонов,
В.Н.Федорко

калла” юкори туради, деб тавсифлаган. Шу маънода унинг географик адабиётлар жамламаси эса мўғул истилосидан аввалги олти асрлик даврни муносиб равишда якунлайди. Ёқутнинг ўзини эса бизни қизиқтираётган соҳада ўз замонасининг буюк намоёндаси, деб ҳисоблаш мумкин. Ҳозирги кундаги фанимизда ҳам унинг китоби яшамокда ва кундалик нуфузли кўлланма бўлиб хизмат қилмоқда, деган фикрларни билдирган эди.

Таниқли географ олим Ҳ.Ҳ.Ҳасанов ҳам ўзининг “Сайёҳ олимлар” номли китобида (1981) Ёқут Ҳамавийни “Ўрта Осиёнинг чинакам шайдоси, ватанпарвари бўлиб қолган” – деб таърифлар экан, унинг Марв ва у ердаги кутубхоналар тўғрисида жўшиб ёзган сатрларидан намуналар келтирганди.

Ёқутнинг географик луғати ҳажмига кўра, анчайин катта (10 жилддан иборат) бўлишига қарамай, ўрта асрларда халқ орасида қайта-қайта кўчирилган чоғи, бизнинг кунларгача бир неча нусхада етиб келган. Масалан, Европанинг бир қатор шаҳарлари (Лондон, Оксфорд, Копенгаген, Берлин, Париж, Санкт-Петербург) кутубхоналарида мавжудлиги аниқланган. Ҳозирги замон олимлари асосан унинг Лейпциг ва Қоҳира босма нашрларидан фойдаланмоқдалар.

Асарнинг кенг маълум бўлишида Ёқутнинг замондошлари, таниқли муаррихлар Ибн ал-Асир ва Ибн Ҳалликон кабиларнинг ҳиссалари бор. Чунончи, Ибн Ҳалликоннинг таъкидига кўра, Ёқут вафоти олдида бағдодлик бир танишига китобларини бериб, ўзи яқин муносабатда бўлган Ибн ал-Асирга топширишни илтимос қилган.

Хулоса. Ёқут Ҳамавийнинг “Муъжам ал - булдон” (“Мамлакатлар луғати”) асарида унгача ўтган олти юз йиллик даврдаги географик адабиёт ва унинг муаллифлари ҳақида ишончли маълумотлар ўрин олган;

- “Муъжам ал-булдон”да географик объектларнинг аниқ ва пухта тасвирлаганлиги ундан барча, жумладан, оддий сайёҳ ҳам фойдалана олишига имкон берган;

- “Муъжам ал-булдон”да халқларнинг оғзаки ижоди, маданияти ва динига оид маълумотларга ҳам катта аҳамият берилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Зокиров Ш.С. Тошов Х.Р. География тарихи. Монография. – Бухоро: “Дурдона” нашриёти, 2015.

2. Крачковский И.Ю. Избранные труды. VI том. - М., 1957.

3. Ҳасанов Ҳ.Ҳ. Сайёҳ олимлар. - Т., 1981.

4. Jacut`s geographischees Wörterbuch heraus gegeben von F.Wustefeld. vol. I-VI, Leipzig, 1866 – 1873.

Абдуғаниев О.И.*

МУҲОФАЗА ЭТИЛАДИГАН ТАБИЙ ҲУДУДЛАРНИНГ ЭТАЛОН ФУНКЦИЯСИ АҲАМИЯТИ ВА САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ

Аннотация. Турли вазифаларни бажарувчи МЭТХларни ижтимоий-иқтисодий ва экологик жиҳатдан баҳолаш анча мураккаб ишдир. Шунинг учун, мақолада муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар функцияларининг аҳамияти ва самарадорлигини баҳолаш масалалари уларнинг эталон функцияси мисолида кўриб чиқилган. МЭТХларнинг эталон функцияси унинг 5 та таркибий қисми асосида таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: экотизим, реинтродукция, синантроп, биоценоз, геотизим, МЭТХ, эталон, экологик каркас, резерват, биота, ландшафт.

---

* Абдуғаниев Олимжон Исомиддинович – Фарғона давлат университети география кафедраси докторанти.
E-mail: Abduganiev76@mail.ru.

Значение эталонных функций охраняемых природных территорий и оценка их эффективности

Аннотация. Весьма сложной задачей представляется социально-экономическая и экологическая оценка охраняемых природных территорий, выполняющих различных функции. В данной статье функциональная значимость и эффективность охраняемых природных территорий рассматривается на примере эталонной функции. Эталонная функция охраняемых природных территорий анализирована в разрезе 5 её составляющих элементов.

Ключевые слова: экосистема, реинтродукция, синантропные виды, биоценоз, геосистема, ОПТ, эталон, экологический каркас, резерват, биота, ландшафт.

The importance of reference functions for protected natural areas and an assessment of their effectiveness

Abstract. It is too difficult to indicate polyfunctional protected natural territories by ecological, sociological and economical way. Therefore, in this article is shown how to indicate the functions and benefits of protected natural territories. The ethanol function of protected natural territories are analyzed to 5 parts.

Key words: ecosystem, reintroduction, synantroph, geosystem, PNT, ethanol, ecological carcaz, rezervation, bioty, landscape.

Кириш. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудуд (МЭТХ) ларнинг асосий функцияларига типик, ноёб, қимматли табиий объектлар ва мажмуаларни, ўсимликлар ва ҳайвонларнинг ирсий фондини сақлаб қолиш, табиий жараёнларни ўрганиш ҳамда атроф табиий муҳит мониторингини олиб бориш, инсон фаолиятининг табиатга салбий таъсирининг олдини олиш, экологик таълим ва тарбияни такомиллаштириш кабилар қиради. Лекин, табиат ва унинг ресурсларидан фақат фойдаланиш ёки муҳофаза қилиш учун йўналтирилган ёндашувларда МЭТХларнинг кўплаб функциялари унутиб қолдирилади ёки амалиётда уларни ривожлантиришга эътибор берилмайди.

Бу борада олиб борилган тадқиқотларда муҳофазага олинган ҳудуд ёки объектларнинг асосий функциясида қачонки, муҳофаза қилиш функцияси устувор ҳисобланса, белгиланган мақсадга ва самарага эришиши асослаб беришга ҳаракат қилинган. Шунинг учун, МЭТХлар тоифаси ва турларининг асосий функциясиларини аниқлаш ҳамда баҳолаш ишлари кўпгина тадқиқотчилар томонидан амалга оширилиб келинмоқда. Масалан, тадқиқотчилар (Зыков 1980; Краснитский 1983; Ғуломов 1985; Меллума 1988; Кулешова, Мазуров 1994; Абдуганиев 2008; Бишон ва бошқ., 2000; Саникин ва бошқ., 2011; Стишов, 2012, 2015; Яковенко, Воронина 2015 ва бошқ.) томонидан МЭТХларнинг муҳофаза қилиш, эталон, резерват, қайта тиклаш ва бойитиш, бошпана, ёдгорлик, табиий муҳитни сақлаш ва таъминлаш, экологик барқарорлаштирувчи, рекреация ва соғломлаштириш, илмий ва маърифий, илҳомлантирувчи, маданий қадириятларни сақлаб қолиш, бойлик, илохийлик ва рамз, оқилна фойдаланиш, диний каби функциялари таҳлил қилинган. МЭТХларнинг тоифалари ёки турлари бир-биридан қайсидир функциясини бажаришда устунлик қилиши билан ажралиб туради.

МЭТХларнинг таянч функцияси уларнинг қонундаги тоифаси, тури, мақсади ва вазифасига кўра аниқланади. Масалан, табиат хилма-хиллигини сақлаб қолиш ва экологик мувозанатни кўллаб қуватлаш мавжуд МЭТХлар тизимида юклатилган расмий вазифалар ҳисобланади. Лекин, мазкур вазифалардан ташқари МЭТХлар муҳофазага олинган геоконкомплексларнинг ўзига хос хусусиятларига мустақил эгаллик қилиш имкониятига эга эканлигини ҳам эътиборга олиш зарур. Бу имкониятлар геоконкомплексларнинг ноёблик хусусиятидан келиб чиқиб, МЭТХларнинг турли функцияларни бажаришида намоён бўлади. Шунинг учун, муҳофазага олинган ҳудудларнинг таянч функцияларини аниқлаш, уларни аҳамияти ва самарадорлигини баҳолаш ҳамда ягона мезон асосида гуруҳлаштириш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Ишнинг мақсади ва вазифалари. Тадқиқот ишининг мақсади - МЭТХларнинг таянч функцияларидан бири бўлган, эталон функциясининг аҳамияти ва самарадорлигини тадқиқ қилишдан иборат. Қўйилган мақсад доирасида тадқиқотда қуйидаги вазифалар белгиланди ва ўз ечимини топди: мазкур масаланинг ўрганилганлик даражасини тадқиқ қилиш; МЭТХларни табиатни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишдаги самарадорлигини баҳолаш ҳамда уларнинг таянч функцияларини аниқлаш; эталон функцияси ва унинг таркибий қисмлари асосий хусусиятларини очиқ бериш ва бошқалар.

Асосий қисм. МЭТХларнинг эталон функцияси табиати унчалик ўзгаришга ва бузилишга учрамаган табиий ҳолдаги геокомплексларни у ёки бу минтақанинг табиат эталони сифатида муҳофаза қилишда, биологик ва ландшафт хилма-хиллигини, камайиб бораётган ўсимлик ва ҳайвонларнинг ноёб турларини сақлаб қолишда намоён бўлади. МЭТХларнинг барча тоифаси ва турлари маълум бир маънода эталон функцияни бажаради. Лекин, эталон функция асосан давлат биосфера резерватлари, давлатлараро муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, давлат кўриқхоналари ва ландшафт буюртма кўриқхоналарининг асосий таянч функцияси ҳисобланади. Чунки, мазкур МЭТХларда барча мавжуд геотизимлар ва уларнинг компонентлари табиий ҳолда сақланади ҳамда улар инсон томонидан яратилаётган антропоген ландшафтлар учун эталон вазифасини бажаради. Бундай эталонлар инсон хўжалик фаолиятининг биз учун қулай ёки ноқулайлигини таққослашга, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишда у ёки бу тадбирларни нақадар мақсадга мувофиқлигини назорат қилишга асос бўлади. Қуйида МЭТХлар эталон функциясининг асосий хусусиятлари, аҳамияти ва самарадорлигини 5 та таркибий қисм бўйича баҳолашга ҳаракат қилинди:

1. Ландшафт хилма-хиллиги. Табиий муҳитнинг ривожланишида ландшафтларнинг хилма-хиллиги қонуни устувор аҳамиятга эга. Ландшафт инсон ҳаёти учун зарур бўлган ҳаво, сув, тупроқ, ўсимлик каби кўплаб ўзини ўзи қайта тиклаб турадиган табиий бойликлар манбаидир. Шунингдек, ландшафтлар ва уларга бевосита боғлиқ бўлган табиий ресурсларнинг хилма-хиллиги муайян ҳудуднинг иқтисодий ривожланиши учун қулай табиий имкониятларни юзага келтиради. Бундай бойликлар қайта тикланиб, ўзини-ўзи тўлдириб туриши учун ландшафтлардаги модда ва энергия алмашилиши табиатда қандай бўлса, шундайлича сақлаб қолишни таъминлаш муҳим бўлади [7, 6]. Шунинг учун, муҳофазага олинган геотизмни эталон сифатида баҳолашда унинг компонентлари ва морфологик қисмлари ўртасидаги хилма-хиллик ҳамда бир бутунликни таъминланганлигига эътибор қаратиш зарурдир. Чунки, ландшафтдаги ҳар қандай дастлабки ўзгариш энг кичик морфологик қисмда, яъни фациядан бошланиб, у ёки бу даражада урочишнинг ўзгаришида намоён бўлади.

Ландшафтларнинг хилма-хиллиги қанчалик мураккаб сақланган бўлса, улар "жонли" компонентларининг ранг-баранглиги, турларнинг таркиби, уларни ўзини-ўзи сақлаш ва тикланиш қобилияти каби хусусиятлари нисбатан барқарор характерга эга бўлади [7, 3]. Демак, МЭТХлар тизимидаги ландшафт хилма-хиллиги табиатда бир бутунликни, ўзаро алақдорликни, биологик хилма-хилликни ҳамда модда ва энергия алмашув жараёнидаги меъёрни сақлаб қолишга имкон беради.

МЭТХлар тизимининг эталон функциясининг самарадорлиги эса, барча баландлик (чўл, адир, тоғ ва яйлов) минтақаларидаги ландшафтларнинг хилма-хиллигини қамраб олганлик даражаси билан белгиланади. Шунинг учун, ҳар бир баландлик минтақасида "эталон" функцияси таянч ҳисобланган МЭТХларни ташкил этишга эътибор қаратилади. Чунки, МЭТХлар турли ландшафтларда жойлашганлиги сабабли уларнинг ноёб хусусиятларини сақлаб қолади ҳамда улар ўртасидаги модда ва энергия алмашуви жараёнларига бевосита таъсир кўрсатади. Шунингдек, МЭТХлар минтақадаги ландшафт ва ландшафтни ички бўлиниш хусусиятини ўзида намоён қилади. МЭТХлар ўзлари жойлашган ландшафтларнинг таркибий қисми сифатида бир бутунликни ташкил этади ва унинг муҳим хусусиятларини ўзида акс эттиради. Бу эса, ландшафтларни кўшни

геокомплекслар, уларнинг морфологик тузилмалари ҳамда компонентлари ўртасидаги узвий алоқадорликни сақлаш имконини беради.

2. Геотизимнинг турларга бойлиги. Бу кўрсаткич табиат зонаси ва табиий–географик минтақадаги эталон сифатида ажратилган МЭТХ учун тааллуқли бўлган ёки мос келадиган ноёб ва маҳаллий флора-фауна турларига бойлиги билан аниқланади. Эталон сифатида ажратилган геотизимни турларга бойлиги, одатда, рақамли кўрсаткичлар билан ифодаланади. Бунда геотизимнинг турларга бойлиги, ундаги эндемик ёки реликт турлар, гуруҳ ва оилалар миқдори, ўзига хос экологик ёки эволюцион белгиларнинг мавжудлиги, экотизимнинг дунё миқёсидаги ноёблик даражаси каби кўрсаткичлар асосида МЭТХнинг табиатни муҳофаза қилишдаги самарадорлиги, яъни эталон функцияси баҳоланади [6].

Марказий Фарғона минтақасида Оққум кумлари ва Ёзёвон чўллари Ўзбекистон Қизил китобига киритилган эндемик ва камёб ҳайвонот вакилларига бойлиги билан ажралиб туради. Масалан, мазкур минтақада умуртқасизларнинг 9, судралиб юривчиларнинг 6 ва қушларнинг эса 7 тури учрайди. Лекин, минтақадаги мавжуд МЭТХлар турларнинг муҳофазасини тўлиқ камраб олмаган бўлиб, улардаги эталон функциясининг самарадорлиги жуда паст даражада.

Табиий ландшафтлардаги антропоген ўзгаришлар, биринчи навбатда биологик турларда намоён бўлади. Шунингдек, табиий–географик минтақадаги биологик турларнинг хилма-хиллиги, мазкур ҳудуддаги экологик мувозанатнинг қулайлигини билдиради. Масалан, биотанинг таркиби, хили, ўзаро нисбати ва ҳолатлари ҳамда уларнинг ўзини-ўзи тиклаш ва сақлаш қобилияти геотизимнинг барқарорлигини, антропоген таъсирнинг меъёрини ёки уларни ўзгартиришнинг энг яхши вариантини аниқлашда муҳим кўрсаткич вазифасини ўтайди [7]. Бу йўл орқали минтақада олиб борилаётган муҳофаза ишларининг самарадорлигини ҳам аниқлаш мумкин.

3. Муҳофазага олинган биота ёки биоценозда ёт (бегона ёки бошқа табиат зонасидан кириб келган) ва синантропик (қўшалоқ, яъни паразит) элементларнинг мавжудлиги. Ёт ва синантропик элементларнинг муҳофазага олинган турлар учун қандай аҳамиятга эга эканлигини аниқлашга эътибор қаратилади, агар улар мавжуд бўлса: а) МЭТХдаги табиий экотизмга синантропик ёки ёт турларнинг таъсири; б) МЭТХдаги муҳофазага олинган биотани ёт турга таъсири ўрганилади [6]. МЭТХ экотизими учун хос бўлмаган турлар ёт ёки бегона тур сифатида тушунилади. Улар бавосита хўжалик фаолити билан боғлиқ ёки МЭТХга чегарадош бўлган ҳудудлардан кириб келган бўлиши мумкин. МЭТХларда хўжалик фаолиятини тартибга солиниши турларни яшаши ва кўпайиши учун шароитнинг яхшиланишига олиб келади. Натижада, унинг ҳудудига муҳофаза қилиш кўзда тутилмаган турларнинг кириб келиши ва кўпайиши кузатилади. Масалан, муҳофазага олинган турларга МЭТХ ташқарисидаги айнан ўша турларнинг таъсирида **побочний** (ножоиз) ҳолати юз беради. Натижада муҳофазага олинган тур ёт ёки бошқа турга айланиши мумкин. Бундай турларда генетик ўзгаришлар кузатилади [6].

Аниқ бир мақсадга қаратилган интродукция (бирор иқлим шароитида яшайдиган ўсимлик ёки ҳайвонни иқлими бошқа бўлган жойга кўчириш, иқлимлаштиришнинг дастлабки босқичи) жараёнлари ҳам таъсир кўрсатиши мумкин. Шунингдек, муайян табиат минтақасига табиий омиллар таъсирида кириб келган, олдиндан белгиланган ёки белгиланмаган интродукция ва иқлимлаштириш натижасида пайдо бўлган турлар миқдори оз ёки кўп бўлишидан қатъий назар ёт турлар ҳисобланади.

Масалан, Ўзбекистон энтомоценозларида қайд этилган зараркуранда хашаротлардан комсток қурти (*Pseudococcus comstocki* Kuw.), колорадо қўнғизи (*Leptinotarsa decimlineata* Say.), тоқ ипакчи (*Lymantria dispar* L.) капалаги ҳамда кейинги 20 йилликда жадал тарқалиб бораётган тут парвонаси (*Glyphodes pyloalis* Walker) айна ёт турлар сирасига қиради. Вақт ўтиши билан мазкур турларнинг ҳар бири тегишли экосистемалар озуқа занжирида барқарор ўрин эгаллаб, қишлоқ хўжалиги экинларининг

зараркунандалари сифатида халқ хўжалигига жиддий иқтисодий зарар келтирувчи турлар каторидан ўрин олди.

Реинтродукция йўли билан турларнинг дастлабки мавжуд популяциясини тиклаш учун бирор турни бошқа табиат минтақага табиий равишда ажратиб жойлаштириш орқали амалга оширилади. Лекин, табиатда ўсимлик ёки ҳайвонларда турларнинг ўзгаришига табиий муҳитнинг ўзгариши ёки популяция ичидаги табиий жараёнлар ҳам таъсир кўрсатиши мумкин. Синантропга оид турларнинг нисбатан кўп ёки озлиги, МЭТХ атрофидаги жойларнинг хусусияти билан алоқадор бўлади. Лекин, бундай турларнинг етарли даражада мавжуд бўлиши ёки миқдорини етарли даражада ортиб бормаслигига сабаб уларни табиий экотизимнинг таркибий қисмига айланмаганлиги билан боғлиқдир [3, 6].

Иқлимда ҳарорат ва намлик миқдорининг ўзгариши табиат компонентлари ўртасидаги (айниқса, биотага) хилма-хилликка кучли таъсир кўрсатади. Иссиқлик ёки намлик омилнинг чекланганлиги ўз навбатида “жонли” компонентларнинг фаоллигини, турли-туманлилигини чеклаб қўяди ҳамда компонентлар орасидаги алоқадорликни ниҳоятда “нозик” ва “мўрт” бўлишига олиб келади [7]. Масалан, Марказий Фарғона минтақасига қурилган сув омбори мазкур ҳудудда нисбий намлик, ҳароратнинг ўзгаришига, маҳаллий шамолларнинг пайдо бўлишига таъсир кўрсатмоқда. Шунингдек, ер ости сувлари сатҳи кўтарилиб, ботқоқлашган майдонлар ортиб бормоқда. Ботқоқлашган ҳудудларда балиқ ва қушларнинг турларини кўпайиши кузатилади. Бундай ўзгаришлар минтақадаги биотанинг ўзгаришига кучли таъсир кўрсатади. Натижада Марказий Фарғона минтақаси учун ёт бўлган турлар сон ва сифат жиҳатдан ортиб боради. Бундай ҳолат Марказий Фарғонадаги эндемик ва “Қизил китоб”га киритилган турларнинг йўқолиб кетишига сабаб бўлиши мумкин.

Ҳозирги кунда агрокомплексларда тупроқ унумдорлигининг пасайиши, қишлоқ хўжалик экинларига ёт бўлган бегона ўтлар ва зараркунанда ҳашоратларнинг кўпайиб бораётганлиги, мазкур минтақада экологик “занжир”нинг бузилишга учраганлигини кўрсатади. Шунингдек, агрокомплекслар хосилдорлигини ошириш мақсадида ҳудудда турли хил минерал ўғитлар, кимёвий моддалар ишлатилмоқда [4]. Натижада эса, ландшафтлардаги одатдаги биокимёвий циклга ёт бўлган кимёвий моддалар кириб қолиши, тўпланиши ва оқибатда ландшафтларнинг ифлосланиш ёки компонентларда (сув, тупроқ, ўсимлик) ёт захарли элементларнинг тўпланиш ҳолатлари кузатилмоқда. Демак, геотизим учун ёт бўлган элементларга, фақат биотадаги турларнинг ўзгариши хос бўлмай, бунга тупроқ, сув ва ўсимлик дунёсида тўпланадиган кимёвий элементларни ҳам киритиш мумкин.

4. Эталон сифатида геотизимнинг ҳолати. Эталон сифатида куйидаги кўрсаткичлар, яъни бирон бир минтақа учун типик бўлган, табиати кам ўзгаришга учраган ёки табиий ҳолда сақланган геотизимлар ажратилади. Эталон сифатида ажратилган геотизим инсон томонидан ўзлаштирилаётган ва ўзгарган қўшни ландшафтлар учун ўзига хос «табиий эталон» вазифасини бажариши мумкин. Шунингдек, эталон сифатида ажратилган геоконкомплекслар антропоген таъсир натижасида минтақадаги ўзгариш даражасини баҳолашда асосий таянч ҳудуд ҳисобланади [1, 6]. Бу борада геотизимларни ноёблик даражасига кўра, куйидаги уч тоифага ажратиш мумкин:

а) геотизим: табиий-географик ўлка учун кўпроқ мос келадиган ва кенгрок тарқалган табиий ландшафтлар бўлиб, биринчи ўринда – зонал хусусиятга эга бўлиши керак. Бундай эталон ҳудудлар бирор ўлка ёки табиат зонасини табиий географик комплексларни табиий ҳолда сақлаб қолиш учун ажратилади. Масалан, Ўрта Осиё ўлкасининг Турон провинцияси учун зонал хусусиятга эга бўлган геотизимни эталон сифатида муҳофазага олиш тавсия этилади. Бундай эталон ҳудудларга Турон провинциясининг кичик провинцияси бўлган Фарғона водийсининг текислик ва тоғолди ҳамда тоғ қисмларидаги геотизимларни киритиш мумкин. Лекин, Фарғона водийсида

табий-географик ўлка ёки провинция учун эталон бўла оладиган экотизимларни ажратиш имкони йўқ. Чунки, Фарғона водийсининг ландшафтлари антропоген таъсир натижасида кучли ўзгаришга учраган.

б) геотизим: табий ландшафт тузилишига кўра ўзига хос бўлиб, округ ёки район учун эталон бўла оладиган геотизимлар. Масалан, Фарғона водийси округи Марказий Фарғона райони учун Ёзёвон чўллари ўзига хос эталон вазифасини бажариши мумкин. Фарғона водийсида бу тоифадаги эталон ҳудудларни турли баландлик минтақаларида кам ўзгаришга учраган кичик ҳудудларда ташкил этиш имконияти мавжуд. Бундай эталон ҳудуд сифатида ажратилган табий ландшафт қопламининг тузилиши иккинчи даражали роль ўйнаши мумкин. Шунингдек, сони жиҳатдан камайиб, тур сифатида йўқолиб бораётган эндемик ўсимлик ва ҳайвонларни муҳофазага олиш ҳамда қайта тиклашга алоҳида эътибор қаратилади. Лекин, мазкур эталон ҳудуд табиат зонаси ёки табий-географик ўлка учун ҳам ўзига хос аҳамиятга эга бўлиши керак.

в) геотизим: табий-географик минтақа ёки табий географик район учун характерли бўлган, асосан ландшафт типларига тўғри келиб, майдон катталиги бўйича жой, урочище ва фация даражасидаги геотизимлардир. Лекин, бундай геотизимнинг ҳолати жуда яхши ёки шунга яқин бўлиб, таркибий қисми тўлиқ ва яққол кўриниб туриши ҳамда кучли ўзгаришга учрамаганлиги билан характерланади. Бундай геотизимлар Фарғона водийси учун хос бўлиб, улар антропоген таъсирга кучли тортилган, лекин, айрим геотизимларнинг ўзгаришга учрамаган фация ёки урочище даражасидаги қисмларини “эталон” сифатида муҳофазага олиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, Фарғона водийсида катта майдонга эга бўлган МЭТХларни ташкил этиш имконияти юқори эмас.

Мазкур босқичда ҳар бир МЭТХнинг тоифаси, тури ва мақомидан келиб чиқиб, унинг эталон функцияси баҳоланади. Чунки, турли мақомга эга бўлган МЭТХларда эталон функция муҳофазага олинган геотизимни сақлаб қолиш, муҳофаза қилиш ҳамда қайта тиклаш имкониятига кўра турли даражада намоён бўлади.

5. Геотизимга антропоген таъсир ва ундаги ўзгаришларнинг ҳолати. Бундай геотизимлар ўзларининг муҳим физиономик белгилари орқали табий ландшафтлардан аниқ ажралиб туради. Мазкур ҳудудларга у ёки бу даражада антропоген таъсир бўлиб туради. Табиат ва жамият диалектик бир бутунлиги билан ифодалансада, сифат жиҳатдан улар бир-бирига қарама-қарши туради. Шунинг учун, табиат ва жамият муносабатларида табиат устуворлиги тамойилини асос қилиб олиш зарур. Инсоннинг хўжаликдаги фаолияти таъсирида ландшафтларнинг ўзгариш даражаси, миқёси ва жадаллиги турлича бўлади. Бу бир томондан ландшафтларнинг ўзига хос бўлган табий хусусиятлари билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан инсоннинг ландшафтга таъсир этиши характери билан боғлиқдир [7].

Ландшафтларнинг ўзгарганлик ҳолатини аниқлашда инсон хўжалик фаолиятининг таъсирида ландшафтларни ўзгариши, улардан хўжалик мақсадида фойдаланиш тури ва ландшафтларнинг ўзгармай қолган хусусиятлари ҳам инobatга олинади. Бунда ўзлаштирилган ҳудудлар майдонининг ландшафтлар майдонига нисбати асос қилиб олинди. Шунингдек, ландшафтларнинг ўзгарганлик ҳолатини аниқлашда ҳаво, ер усти ва ер ости сувларининг ифлосланиши, кимёвий таркибининг ўзгариши, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси тўғрисидаги бошқа маълумотлар ҳам ҳисобга олинади. Чунки, модданинг чиқиб кетишидан кириб келиши ва тўпланиш жараёни устун турадиган геокомплекслар инсон хўжалик фаолиятига тортилмаган бўлса ҳам, уларнинг дастлабки табий хусусиятлари ва физиономик белгиларида ўзгаришлар содир бўлиши мумкин [7, 5].

Геотизимларнинг ўзини ўзи бошқариши ва қайта тикланиш хусусиятининг кучли ёки кучсизлиги, ташқи кучлар (шу жумладан, инсон фаолияти ҳам) таъсирга чидамлилиги ёки чидамсизлиги турли ландшафтларда ҳар хил бўлади. Шу билан бирга, инсон фаолияти ҳам турличадир. Масалан, инсон ландшафтларга тоғ-кон саноати шароитида бир хил таъсир кўрсатса, шаҳар қурилиши шароитида бошқа хил,

деҳқончилик, чорвачилик, ўрмон хўжалиги шароитларида эса яна бошқачароқ таъсир этади [4]. Натижада хилма-хил ўзгарган ландшафтлар ҳосил бўлади ва уларни таснифлаш зарурияти туғилади. Шунинг учун, геотизимдаги бузилиш ва қайта ўзгаришларни 3 та тоифага ажратиш мумкин.

а) ўзгармаган геотизимлар, кучсиз ўзгарган ландшафтлар бўлиб, инсон хўжалик фаолияти таъсирида уларнинг айрим компонентлари қисман ўзгарган, лекин, уларда табиий алоқадорлик бузилмаган. Мазкур экотизимлар антропоген таъсирга тортилмаган бўлиб, ҳозирги вақтда ўзини-ўзи қайта тиклаш хусусиятига эга; Улар бевосита инсон таъсирига ва хўжалик фаолиятига тортилмаган ландшафтлардир. Бундай экотизимлар инсон фаолиятига жуда кучсиз берилган бўлиши мумкин. Асосан, шифобахш ўсимликларни териш, овчилик ва қисман чорвачилик таъсирида айрим ўсимлик ёки ҳайвон турларининг миқдори ўзгарган бўлади.

б) бузилган ва ўзгартирилган геотизимлар, антропоген таъсирга сезиларли даражада тортилган бўлиб, ҳозирги вақтда ўзини-ўзи қайта тиклаш қобилиятини йўқотган ҳамда рекультивация талаб этиладиган ландшафтлардир. Инсон хўжалик фаолияти таъсирида кўп компонентлари ўзгарган бўлиб, табиий алоқадорлик бузилган ёки бузилиш ҳолатида. Бузилган геотизимлар инсоннинг хўжалик фаолияти таъсирида яроқсиз ҳолга келиб қолади [2]. Бу ландшафтларни ўз ҳолатини тиклаш учун антропоген таъсирни тўхташиш ҳамда рекультивациялаш зарур. Уларнинг кўп компонентлари ўзгариб, ландшафтининг структураси сезиларли даражада ўзгарган. Бундай геотизимларга салбий ташқи таъсирни тўхтатиш ҳамда табиий ресурсларни тикланиши учун шароит яратиш талаб этилади.

в) кучли ўзгартирилган геотизимлар, кучли антропоген таъсирда бўлиб, ҳозирги таркибий тузилиши ва кўринишининг оптимал ҳолати антропоген фаолиятга билан боғлиқ. Ўзига хос бундай геотизимларга экинзорлар, каналлар, сув омборлари, йирик саноат объектлари, аҳоли пунктлари ва бошқаларни киритиш мумкин. Мазкур геотизимлар қишлоқ хўжалиги, саноат ёки техноген объект сифатида табиат, яъни ландшафт билан ўзаро алоқа ва таъсирда бўлиб туради. Шунинг учун, кучли ўзгартирилган геотизимларнинг ривожланиши табиий ва ижтимоий-иқтисодий қонуниятларга боғлиқ бўлади. Масалан, агро ёки урботизимлар инсон томонидан назорат қилиниб, бошқарилиб турилмаса, улар маҳсулдорлиги, иқтисодий самарадорлиги ва ташқи кўринишини йўқотиб кўяди. Шунинг учун, бундай геотизимларни ландшафтшунослар бошқариладиган тизимлар деб ҳисоблашади [2, 4].

Хулоса. Турли вазифаларни бажариш хусусиятига эга бўлган МЭТХларни ижтимоий-иқтисодий ва геоэкологик жиҳатдан баҳолаш анча мураккаб ишдир. Бу хусусиятлар бир-бири билан узвий боғланган бўлади ҳамда бир-бирини тўлдиради. Шунинг учун, тадқиқот жараёнида олинган натижалар таҳлилига асосланиб, қуйидагиларни қайд этиш мумкин:

1) МЭТХларнинг эталон функциясини баҳолаш орқали ландшафтлар ва улардаги биологик хилма-хиллик даражасини сақлаб қолиш, атроф-табиий муҳит мувозанатини қувватлаш, антропоген салбий таъсирнинг олдини олиш каби ишлар самарадорлини аниқлаш мумкин;

2) МЭТХларнинг эталон функциясини асосан, давлат биосфера резерватлари, давлатлараро муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, давлат кўриқхоналари ва ландшафт буюртма кўриқхоналарининг таянч функцияси ташкил этади;

3) МЭТХларнинг эталон функциясини баҳолаш, уларнинг экологик қарқасдаги функциясини аниқлаш имкониятини яратади. Шунингдек, мазкур йўналишдан тадқиқотлар натижасида муҳофазага олинган геотизимнинг турларга бойлиги, ландшафтларнинг хилма-хиллиги, эталон сифатида геотизимнинг ҳолати ва минтақадаги антропоген ўзгаришларни аниқлаш имкониятига эга бўлинади. Бу эса, экологик хавсизлик

ва барқарорликни таъминлаш ҳамда биохилма-хилликни сақлаб қолишнинг устувор йўналишларидан бири, яъни, экологик каркасни барпо этиш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бишон К., Грин М., Филипс А.. Модели национальных парков. — М.: Изд-во Центра охраны дикой природы, 2000. — 213 с.
2. Вахобов Х., Хакимов О. Бузилган ландшафтлар тушунчаси хақида. Ўзбекистон География жамияти ахбороти. —Тошкент, 2008. -№32. -Б. 8-11.
3. География и мониторинг биоразнообразия //Колл. авторов. Редакционная коллегия книги: Касимов Н.С., Романова Э.П., Тишков А.А. М.: Издательство Научного и учебно-методического центра, 2002. - 432 с.
4. Зокиров Ш.С. Антропоген ва амалий ландшафтшунослик. —Т.: Университет, 1998. -92 б.
5. Осипов А.Г. Метод геоэкологической оценки ландшафтов в среде ГИС при создании и реконструкции природно-аграрных систем //Информация и Космос. — 2016. — № 1. — С. 123-130.
6. Стишов М.С. Методика оценки природоохранной эффективности особо охраняемых природных территорий и их региональных систем. — М.: WWF/ России, 2012. — 284 с.
7. Zokirov Sh. S., Toshov X.R. Landshaftshunoslik. —Т.: “Dizayn-press”, 2013. 170 б.

Крахмаль К.А., Абдуназаров У.К.*

**ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ
ПАЛЕОЛАНДШАФТОВ КАРАМАЗАРСКИХ ГОР В ЭОПЛЕЙСТОЦЕНЕ**

Аннотация: в статье приведены результаты изучения физико-географических особенностей формирования палеоландшафтов в зоне Карамазара по материалам вновь открытого стратиграфического разреза Каульды, включающего палеопочвенные, литологические и археологические горизонты эоплейстоцена.

Ключевые слова: ландшафт, кайнозой, Чаткало-Кураминский район, хроностратиграфия, палеоклимат, эоплейстоцен, Тяньшанский ороген, палеопочвенные отложения.

**Эоплейстоценда Қорамзор тоғлари палеоландшафтлари шаклланишининг
табiiй географик хусусиятлари**

Аннотация: мақолада Қорамзор массивидаги палеоландшафтлар шаклланишининг табiiй географик жиҳатлари Қавулди стратиграфик очилмасидаги эоплейстоцен горизонтларининг палеотупроқ, литологик, археологик маълумотларга асосланган янги натижалар асосида ёритилган.

Таянч сўзлар: ландшафт, кайнозой, Чотқол-Курама райони, хроностратиграфия, палеоклим, эоплейстоцен, Тяньшан орогени, палеотупроқ қатламлари.

**Natural geographical features of the formation of the paleolandscapes of the Karamazar
mountains in the Eopleistocene**

Annotation: The article presents the results of studying the physico-geographical features of the paleolandscape formation in the Karamazar zone, based on the newly discovered Kaulda stratigraphic section, which includes paleo-soil, lithological and archeological horizons of the Eopleistocene.

Key words: landscape, Cainase, Chatkalo-Kuraminsky region, chronostratigraphy, paleoclimate, Eopleston, Tien Shan orogen, paleolar deposits.

---

*Крахмаль Константин Андреевич - Навоийский государственный горный институт, старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных наук, к.и.н.

Абдуназаров Уктам Кобилжанович - НУУз, доцент кафедры географии, к.г.н.

МУНДАРИЖА:**ОГЛАВЛЕНИЕ:****ТАБИЙ ГЕОГРАФИЯ, ГЕОЭКОЛОГИЯ ВА ТАБИАТДАН
Фойдаланиш****ФИЗИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ, ГЕОЭКОЛОГИЯ И ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЕ**

Попов В.А. О некоторых геолого-геоморфологических феноменах Узбекистанского сегмента Аральской впадины	3
Тошов Х.Р. “Муъжам ал-булдон” асари ва унинг муаллифи ҳақида	11
Абдуганиев О.И. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг эталон функцияси аҳамияти ва самарадорлигини баҳолаш	15
Крахмаль К.А., Абдуназаров У.К. Физико-географические особенности формирования палеоландшафтов Кармазарских гор в эоплейстоцене	22
Холиқулов Ш.Т., Усмонов М.Р., Ибодуллаев Қ. Жиззах вилоятида экологик туризмни ривожлантириш истикболлари	25
Шарипов Ш.М. Ландшафт илмий тадқиқот объекти сифатида	29
Султанов М.Қ. Тупроқ шўрланишини тадқиқ қилишнинг замонавий методлари	32
Холиқов Р., Абдурахмонов Д. Парагенетик ландшафтларнинг морфологик табақаланишига таъсир этувчи омиллар	37
Ходжиматов А.Н., Холмуродов Ш.А., Султанова Н.Р. Ҳаракатлар стратегияси ва география	39
Крахмаль К.А., Зокиров О.У. Палеоландшафтная зональность западного Тянь-шаня и особенности развития материальной культуры в эпоху раннего антропогена	43
Абдуганиев О.И., Махкамов Э.Ф. Давлат қўриқхонасини ташкил этиш – Марказий Фарғона табиатида фойдаланишнинг оқилона йўли	47

**ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ ГЕОГРАФИЯ
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ**

Федорко В.Н. Некоторые этногеографические аспекты населения сопредельных с Узбекистаном стран Центральной Азии	54
Назаров М.И. Ўзбекистон қишлоқ туманлари ижтимоий инфратузилма салоҳиятининг минтақавий хусусиятлари	69
Рўзметов Д.Р. Енгил саноат тармоқлари жойланишининг омиллари ва ҳудудий ташкил этиш шакллари	74
Жумаханов Ш.З., Макулов Ж.Т. Марказий Осиё мамлакатларининг фавқулдда вазиятларни олдини олиш борасидаги ҳамкорлиги	78
Абдувалиев Ҳ. Аҳоли зичлиги билан ижтимоий-экологик вазиятнинг ўзаро боғлиқлиги (Фарғона вилояти мисолида)	81
Ибраимова А.А. Ўзбекистоннинг озиқ-овқат саноати ва унинг экспорт салоҳияти	84
Абдалова З.Т. Социально-экономическое развитие и особенности современных процессов урбанизации в Узбекистане	87
Ембергенов Н.Ж., Турсинов М.Ж. Қорақалпоғистон Республикасида саноат тармоқларини ташкил этиш ва жойлаштириш муаммолари	91
Ражабов Ф.Т., Тўраев Қ.Т. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида мулкчилик шаклларининг ўзгариши	94
Аманов А.К., Рўзметов Д.Р., Қурбонов Ш.Б. Аҳолининг енгил саноат маҳсулотлари билан таъминланишнинг ижтимоий ва табиий географик жиҳатлари	98
Ибраимова А.А., Абдурахмонова Ш. Ўзбекистоннинг қишлоқ хўжалик салоҳияти	101

**ХОРИЖИЙ ҲАМКОРЛАР ТАДҚИҚОТЛАРИ
ИССЛЕДОВАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ПАРТНЁРОВ**

Низамиев А. Г. К вопросу о структуре географической науки	104
Иванов А.В., Яшков И.А. Сеть городских поселений Казахстана – модельный	111